610

6

БІБЛЇОТЕКА ДЛЯ СУСПІЛЬНИХ НАУК.

Видає: Лев Когут.

Число 2.

Фрідріх Герц.

Земельне питанне а социялїзм.

Шість головних питань нашої сільської полїтики.

Чернівцї, 1902.

З друкарнї товариства „Руской Ради" в Чернівцях.

Від редакциї.

„**Бібліотека для суспільних наук**“ має на цїли пособити бракови того рода лїтератури у нас і дати українській інтелїґенциї в гарнім, викінченім переводї що найкрасші і найцїкавійші твори европейського сьвіта, не виключаючи, розуміеть ся, і ориґінальних праць. Новітне житте проявляе з дня на день для людини, що думае, все а все нові проблєми, нові задачі до розвязання, а теперішня национальна і полїтична боротьба Українцїв, боротьба на житте і смерть вимагае доконче всестороннього обдумання суспільних питань. Отсе на оправданне нашого видавництва. Мірилом нашим буде все лише вартість твору а не полїтичне становище автора.

Хто хоче передплачувати „Бібліотеку для суспільних наук“, нехай пішле на понизшу адресу 5 корон або 10 корон, за що буде діставати книжки так довго, доки вистане його передплати. Передплатники, що склали наперед 5 корон, дістають 5% а ті, що склали 10 корон, 10% опусту зі звичайної цїни книжки.

Доси вийшли:

ч. 1.: „Памяти Михайла Драгоманова“. Відчит М. Павлика на вечірницях устроених в його честь українською молодїжю у Львові 13. липня 1901 р.;

ч. 2.: „Земельне питанне а социялїзм“. Шість головних питань нашої сїльської полїтики.

Дальше слїдують: проф. Л. Брентано: „Етика і народня господарка в історииї“. Ректорська промова. — Того-ж автора: господарські науки старого християнського сьвіта. Відбитка з звітів корол. Бавареької академиї наук. — Деякі промови Жана Жоре, Ріхтера, Фердинанда Ляссаля, Лїбкнехта, Бебеля, працї Едуарда Бернштайна, Вандервельда, Ляфарґа, Кавцкого, Ф. Енґельса, д-ра Офнера, проф. Сомбарта, Адольфа Ельма, Кароля Леґіна, Іссаефа, Лаврова, проф. Сама, проф. Оппенгаймера, проф. Пляттера, проф. Енріка Феррі, Лабріоля, Камфмаера, Павла Дерого і т. д.

Для основного оброблення земельного питання в Галичинї і на Буковинї редакция збирае дані і розішле пізнїйше збірку питань по всїх околицях обох країв.

За всякі евентуальні вказівки й уваги будемо завсїгди дуже вдячні.

Адреси: Редакция „Бібліотеки для суспільних наук“ Чернівцї, вул. Приватна ч. 4. — Адмінїстрация „Бібліотеки для суспільних наук“ Чернівцї, вулиця Кладовища ч. 1.

Бібліотека для суспільних наук.

Видає: Лев Когут.

Число 2.

Фрідріх Герц.

Земельне питанне а социялїзм.

Шість головних питань нашої сїльської полїтики.

З німецького переклав

Микола Левицький.

Накладом

Миколи Грабчука,

Чернівцї, вул. Кладовища ч. 1.

Чернівцї, 1902.

З друкарнї товариства „Рускої Ради“ в Чернівцях.

Передмова автора до українського видання і літературний перегляд.

Студіованне земельного питання задля социялїстичних партий таке конечне, як задля сїльської людности прилученне до побідоносного прапору социялїзму. Але важне питанне, яка має бути злука робітних людий в містї і на селї, на основі якої проґрами і в якій формі орґанїзацийній. Від кількох десятилїть предложено сей великий проблем до обговорення, одначе й досї не знайшов він задовольняючого розвязання. Причина в тому, що теоретикам-социялїстам не достає докладнїйшого знання зовсїм відмінних від промислових відносин фактів, а практичні люди на селї не мали нї теоретичної, нї полїтичної школи, що конечно потрібні, аби пізнати в баламутній ріжнородности земельних фактів розвиткові закони і зрушити маси на основі науково усталеної проґрами. — Кароль Маркс, котрого на промислових відносинах оперту теорию так блискучо оправдав дальший історичний розвиток, наміряв обробити теоретично і земельні відносини, та смерть йому перешкодила. Його приклонники, провідники міжнародньої социяльної демократиї, під вражіннем величнього твору Кароля Маркса не мали відваги, піти самостійною теоретичною дорогою, і думали, що основана на промислї теория Маркса має повне значінне і задля рільничої господарки. Статистика се збила. Від року 1894. розвинулась жива дискусия про „Земельне питанне а социялїзм“. Можна сказати, що социяльна демократия пізнала, що земельне питанне задля неї є найважнїйшим питанне̄м в

будучности. Спірка Бернштайн-Кавцкі відвернула на якийсь час увагу на иньші питання, але незадовго дискусия розпічнеть ся наново. Отсе мое мале писанне має на цїли: коротко з'ориентувати читача в баламутних земельних питаннях і навести на їхне студіованне. Воно має головно на увазї хлїборобські відносини западної Австриї, полудневої Нїмеччини, Франциї, Бельґії і т. д. і мало займаеть ся далеко простїйшим питаннем сїльських робітників. Аби улекшити основнїйше студіованне, назвемо тут кілька важнїйших належних сюди питань, лишаючи при тім на боцї ті, що мають тільки історичну вартість. Головним твором усієї земельної полїтики уважаеть ся Adolf-a Buchenberger-a „Agrarwesen und Agrarpolitik“ 2 томи 1892/93 (34 M.). Автор стоїть на буржуазийнім становищі, подає богатий материял, але його твір дуже „професорський“, то значить розвезлий без полїтичного зрозуміння і виразного становища. Для студіовання він все таки цїнний. „Agrarpolitik“ von Lujo Brentano*), 1. Teil 1897 (3 M.). Задля бистрого теоретичного міркування дуже цїнний учебник теоретичного думання і заслугує на пильне студіованнє. — Найобширнїйше представленнє становища марксистів подає Кароля Кавцкого „Agrarfrage“ 1899 (5 M.), книжка, що її повинен перечитати кождий социялїст, але вона має й багато похибок. Її критикує гостро мій твір: „Die agrarischen Fragen im Verhältnis zum Sozialismus“ 1899 (2 M.). Ся-ж брошура доповняє його і находить в першім письмі близше поясненнє. Найлїпшим социялїстичним твором є Dr. Eduard-a David-a „Sozialismus und Landwirtschaft“ том I. 1902 (5 M.), що вийшов накладом John-a Edelheim-a в Берлинї, до котрого я завдяки прихильности автора мав нагоду за-

*) Автор лїберальний, буржуазийний, национальний економ.

глянути ще перед його виходом. Докладне студийованнє сього твору необхідне задля кождого аґрарного полїтика і социялїста, воно одиноке достаточно цїнить так важну земельно-господарську технїку. — Із иньших социялїстичних оброблень земельного питання назвемо ще: Paul-a Lafargue-a „Programme agricole du partie ouvrier français“, Lille 1894, добре популярне обговоренне французької аґрарної проґрами, цїкаве як приклад доброї аґітацийної брошури. — Jean-a Jaures a „Socialisme et paysans“ 1897 (25 Centimes) три довгі парляментарні промови повні дотепних виводів і ораторського колету. Я уважаю їх найкрасшими ораторськими творами артистичними XIX. столїття. Дуже важні для пізнання відмінних поглядів у социяльно-демократичній партиї є протоколи нїмецьких партийних з'їздів в Франкфуртї (1894) і Бреслові (1895) і австрийських в Празї (1896) і Градци (1900). Дальшу лїтературу знайде читач у наведених творах і в „Handwörterbuch-у für Staatswissenschaften“, 2 вид., 1899, 7 томів. Навести треба ще дотепні твори д-ра Франца Оппенгаймера, головно-ж його „Grossgrundeigentum und soziale Frage“, Berlin 1900 (3 M.).

Для тих, що займають ся спілковою орґанїзациею на селї важне: „Das landwirtschaftliche Genossenschaftswesen in Deutschland“, „Handbuch für die genossenschaftliche Praxis von Dr. Ertl und Dr. St. Licht“, Wien 1899 (20 M.).

Хто хоче в Австриї бути аґітатором, мусить основно студіювати специяльні відносини свою краю. Цїлу аґрарнополїтичну лїтературу австрийську знайти можна в Hohenbruch-a „Bibliographie der österr. Landwirtschaft“ 1900. Про сїльських робітників в Австриї дра Verkauf-a реферат у „Verhandlungen des V. soc. demokrat.

Parteitages zu Prag 1896" (ст. 139), дальше література подана у моїх „Agrarischen Fragen..." (ст. 1). Про мужицькі питання: Teifen. „Das soziale Elend und die besitzenden Klassen in Oesterreich" 1894 (дуже гарний твір. 2 М.); Dr. Robert Drill „Agrarfrage in Oesterreich" 1897 (1 М.). — Про історию мужицьких відносин в Австриї, специяльно-ж на Буковині найдеть ся богато у вартних письмах Prof. Grünberg-а.

Із українських письменників припоручаемо: Будзиновського „Хлопська посїлїсть" друге виданне (2 К.) у „Науковій Бібліотецї" Видавничої Спілки у Львові.

З поступом дискусиї над земельним питаннем чим раз сильнїйше виступає на верх конечність передусїм установити ті питання, на які маємо дати відповідь, а потім запитати ся: котрі з несчисленних точок, що входять тут в рахунок, для відношення социялїзму до земельних питань є найважнїйші, а котрі мають тільки другорядне значінне? Попробуймо тепер виснувати найважнїйші з тих „головних питань", над якими, перед усїма иньшими, повинна йти дискусия.

I. Чи взагалї ще социялїстичним партіям старати ся о вплив на сільську людність?

Думка, яку заступає К. Кавцкі, як звісно, така, що сїльська людність в поступовійших краях не має нїякого рішаючого впливу на полїтичний і економічний розвій і що отже можна ограничити ся хиба на тому, єї „невтралїзувати". Надто Кавцкі указує ще й на те, що всї великі економічні перевороти доси виходили не з села, але з міста, і що революцийний міський елемент їх мусїв накидувати селам, часто против навального опору.

Не задержуючи ся довше при сїй історичній думцї, відсилаємо до опрокинення, яке Кавцкі стрітив в одній недавній статї в „Sozialistische Monatshefte".[1] І не будемо розбирати, оскілько слушне твердженне про се відношенне в Нїмеччинї, бо раз, се вчинить ся на міродатнїйшім місци, а друге, власне Нїмеччина,

[1] Vide „Феодальне і горожанське право власности". „Sozialistische Monatshefte" 1900, pag. 60 ff.

яко край найбільших социяльних ріжниць, представляє для таких дослідів далеко більші трудности, як Австрия.[2]) Що же до сього краю, то мусимо на поставлене питаннє рішучо потакнути.

Коли на основі останнього перепису всю мужеську людність у віцї поверх 20 лїт подїлимо на три ґрупи, і до першої, котру уважати будемо прихильною социялїзмови, залїчимо всїх робітників і поденників в промислї, торговлї, рухови, державній службі і т. д., а надто всїх торговельних служебників всякої ранґи, то добудемо разом 1,520.112 можливих сторонників.

До другої ґрупи, ворожо настроєної до социялїзму, лїчимо людий самостійних в торговлї і промислї, військових по професиї, сьвященників, черцїв, рентївників, властителїв домів і пенсионїстів, разом всїх 1,010.169.

Яко безпричастних возьмім: державних урядників, промислових урядників, вільні професиї (лїкарів, адвокатів, письменників і т. д.), разом 192.576. (Виключили ми відси тих, що живуть із милостинї, з церковних маєтків і т. д., а котрі виключені від права голосування, дальше тих, що не мають професиї, дальше мешканцїв закладів і домашню службу).

Отже меньшість неприхильників социялїзму буде в найлїпшому разї, то є, коли дочислимо сюда торговельних помічників[3]) і зовсїм уже безучастних державних і приватних (домашних) робітників — надзвичайно велика; що більше: отся меньшість може перемінити ся в більшість, коли докинемо сюда безпрофесійних дорослих

---

[2]) Рахунок, що слїдує, взятий з моєї працї: „Die agrarischen Fragen im Verhältnis zum Sozialismus“ Wien 1899.

[3]) Здаєть ся, що в Нїмеччинї іще труднїйше позискати торговельних помічників, як в Австриї. Після Леґїна стоїть проти 500 членів нашого звязку около 180.000 торговельних помічників, з'орґанїзованих по купецьких і антісемітських товариствах.

людий з обивательських кляс, а надто ще й всїх тих, що живуть в найбільшій від них залежности (слуг, висших урядників, служебників і т. д.)

Рішенне справи цїлком віддано в руки сїльської людности; відносна частина сеї людности становить разом 3,344.116 членів. Подумаймо ще, що майже всї виборчі устави ласкаві для сїл, бо уважають їх „певною твердинею" теперішнього суспільного ладу — і тодї тільки утвердимо ся в нашім осудї: що для австрийської социяльної демократиї сїльське питанне. се жизненна потреба, коли ходить о те, щоб колись набрати полїтичної сили.

Та не лиш полїтична, але й економічна боротьба робітничої кляси вимагає притягнення сїльських союзників.

Що спонукало анґлїйські робітничі спілки поносити такі великі жертви для сїльського руху, як не надїя, що тим способом стримають наплив сїльських псувачів зарібку?

Згадаймо також про інтересні і успішні проби, які робила социяльна демократия иньших країв на те, щоби звести в злуку сїльські продукцийні спілки з міськими консумцийними товариствами, як пр. в Бельґії, Саксонії і т. д.[4]) Тепер приходимо до питання:

---

[4]) Vide мою працю, pag. 117, pag. 122. Бельґійські социялїсти засновують свої сїльські господарські спілки, що достарчають продуктів міським, як молочна спілка в Герфелїнґен. Консумцийне товариство „Липськ-Плаґвіц", що стоїть цїлковито в руках социялїстів, має між членами багато господарів і купує дуже багато збіжа по найбільшій части просто від малих господарів. Воно дістає від гановерського товариства продажи масла один ваґон масла тижнево, а окрім сього багато від трьох иньших спілок молочарських. (Vide Ертль-Лїхт: „Das landwirtschaftliche Genossenschaftswesen Deutschland" 1899, pag. 333—38). Послїдне річне справозданне констатує чим раз більший зріст приязних відносин до сусїдних господарів, які відбирають із млина отруби, а достарчають для товариства крім збіжа, вівсу, сїна, соломи і бульби у великих скількостях. (Vide „Geschäftsbericht des Konsumvereines Leipzig-Plagwitz" 1898—99, pag. 12).

2. До яких верств сільської людности повинна при тім обертати ся социяльна демократия?

Як звісно, стоять тут один против одного два погляди, які назвемо: один поглядом виключної охорони робітників, другий поглядом мужицької політики. Певна річ, заступники сього посліднього погляду не те, щоб хотіли може прихилити до нас виключно тільки хлопську людність; вираз сей має лиш вимовити, що їм видаеть ся важним здобутте отсих прихильників побіч здобуття властивих сільських робітників. Тепер докажім недостаточність погляду виключної охорони робітників, а то з боку теоретичного і практичного:

а) з боку теоретичного: бо мнима клясова ріжниця межи малоземельним хлїборобом а робітником зовсїм не істнує яко ніби социяльне правило, а противно, социяльний розвиток земельної господарки чим раз більше усуває ту ріжницю;

б) з боку практичного: бо вільні робітники на селї, по числу їх, не відгравають такої ролї, як у містї, а навіть істнуюча клясова ріжниця ослабляеть ся численними спонуканями.

Ad *а*). Великі клясові ріжниці новочасної суспільности полягають не тілько на суперечности межи маєтними а безмаєтними, але також на ріжницях між продуцентами, а консументами над'вартости, між капіталїстом, а пролетаріем. Малоземельний мужик — а з таких уже тепер складаеть ся велика маса мужицької верстви і єї число росте дуже скоро — отже малоземельний мужик, що обробляє свої гони при помочи своєї родини, без чужої робочої сили, не попадає тепер в покусу визискувати чужу працю. Межи ним а робітником нема безпосередньої клясової ріжниці; евентуально могла би повстати иньша ріжниця, як би мужик — як се

дієть ся з ремісником — був заступником одсталого способу продукциї і его інтересів. Та се належить до зовсім иньшого розділу і се порушимо пізнійше. Нехай би він і побирав, дякуючи знаменитій якости свого поля і т. д., добуту без чужої праці надвишку вартости, то й се ще не спричиняє клясової ріжниці; воно хиба разить наше чутте рівности. Але чим менчою робить ся маетність, тим усе менчою мусить бути отся надвишка приходу понад квоту, потрібну до відзисканя з'ужитої робочої сили сільської родини і з'ужитого материялу, а наконець, при певнім мінімальнім ґрунті ся надвишка зникне. Дійшовши до сеї точки мужик на своїм власнім поли не буде мати більше доходу, як робітник на чужім. Одно з найзамітнїйших і найважнїйших правил розвитку сільського господарства мает ся в тенденциї зменшення господарки в напрямі до того мінїмального ґрунту. Отся тенденция виявляеть ся з подібною виразностю і з подібними обмеженнями на поприщи розвитку сільської господарки, як подібні тенденциї в напрямі до найвисшого або найнизшого стану на поприщи теориї наемних плат і цїн. Про се в слїдуючім роздїлї. В кождім разї показуеть ся з сього, що число малоземельних хлопів, які нїчим не ріжнять ся від робітників, росте чим раз більше, а то на основі социяльних правил, як се і статистика потверджуе.

Ad *б*). Поспитавши у статистики про число посїдаючих і непосїдаючих у сїльській господарцї, легко можемо попасти в блуд, бо статистика розуміє під „робітниками" також синів і доньок, що працюють під рукою батька і потім перебирають на себе посїлість; ті ледви чи зможуть провадити клясову боротьбу проти „визискуючого" батька. Товариш др. Феркауф дійшов старанною оцїнкою до ось яких чисел, що мабуть недалеко

відбігли від дійсности. Після сего було би в Австриї в р. 1890: зовсім безмаєтних робітників і наємників 2,155.355; робітників і наємників, що мають ґрунт 1,193,414; самостійних 2,006.264; з тих рахує він 725.000 до морґових мужиків. Із $8^1/_2$ міліонів, занятих при сільській господарці, була би отже більше-меньше половина властителїв, або таких, що беруть удїл у посїданню (дїти, що працюють у господарстві батька), а друга половина таких, що здебільшого змушені у наймах працювати. З сеї половини було би около 725.000 морґових мужиків, що тільки принагідно по кілька днїв ідуть на зарібки, трохи більше четвертини є робітників таких, що посїдають поле, а лиш остаток, може більше четвертини всїх занятих в тім заводї, становлять робітники, що зовсїм нїчого не посїдають, поденники і т. д.

Але навіть і поміж сими є багато таких, що в посїданню бодай беруть удїл. В тих околицях, де хлопські маєтности переходять на одного спадкоємця по смерти, або за життя, — там братя і сестри одержують відступне в видї гіпотеки на посїлість. Із сих кругів в сїльських сторонах походять сїльські робітники. (Інакше маєть ся річ, розумієть ся, в тих околицях, де є багато великопанської землї, і де хлопська людність слаба). Так пр. із доходження, зробленого баварським правительством перед 6 лїтами, виходить, що в оксенфуртській волости („Gau“) можна дуже часто подибати наємних парубків із найвизначнїйших мужицьких родин, які мали по 10.000 марок маєтку і більше. В альпейських краях, як відомо, є велика часть таких гіпотек в руках сїльських наємників, а особливо слуг. Властитель гіпотеки інтересуєть ся полем так само, як і безпосередний властитель. Подумаймо тільки на се, що сїльські робітники походять також з хлопських кругів (тимчасом, дуже рідко подибуємо промислових робітників, що були би синами фабрикантів!)

що они стоять разом з сими кругами на тім самім социяльнім ступні, їдять при тім самім столї, знають докладно ті — не дуже — то блискучі маеткові відносини „посїдаючих" мужиків, що на них може навіть записані гіпотеки на садибі, дальше, що дуже часто уступаючі спадкоємцї, тобто сестри і братя наступника садиби зостають ся слугами на його дворищу, подумаймо тільки над тим всїм, а побачимо, що клясова ріжниця не може виступати так ярко на селї, як у містї.

Також і орґанїзация сїльського робітника сполучена з найбільшими трудностями.[5]) Він одиничний, працює часто сам олин, без сталих зносин з товаришами, не так, як то буває в містї; його низкий ступінь образовання, його недовірчивість, його ограничені потреби, велика ріжниця в його потребах і інтересах — се все становить перепони його орґанїзациї. Чи пр. між слугами, словацькими вандрівними робітниками, наймитами-халупниками, женцями, працюючими на акорд, т. є. „на гурт", стрітимо таке почутте солїдарности, як у промислових робітників?

В Анґлїї, де відносини є упрощені, де хлопського стану нема, де властитель великої посїлости, посесор і сїльський нуждар (пролетарій) стоять безпосередно проти себе, роблено безчисленні проби орґанїзациї сїльських робітників.

---

[5]) Знамениті виводи у Thorold-a Rogers-a: „Geschichte der englischen Arbeit", deutsch von Pannwitz, 1896, pag. 403—408. Дослїди робітничої комісиї стверджують занепад сїльських заводових спілок. Навіть в Stradford-on-Avon, вихідній точцї руху Arch-а, є вони тілько „echo of the past". Доходи National Agricultural Labourers Union спали від 1876/79—1891/98 із 17141 фунтів штерлїнґів на 4219 фунтів штерлїнґів і виносили 1893: 3000 фунтів штерлїнґів. Число членів спало між 1876/79—1888/90 із 32.200 на 7600, піднесло ся в наслїдок нової аґітациї між 1891—92 на 15.000, але від того часу знову упадало. (Royal Commission on Labour, The Agricultural Labourer vol. V. part. I. General Report by Mr. W. C. Little, 1894, pag. 147, 150 ff.). — Vide дальше Speyers: The labour question, 1895.

Між ними самими був знаменитий аґітатор Josef Arch, простий сільський робітник, але наділений великою красномовностю і орґанїзаторским даром; він мав великий вплив між своїми товаришами. Анґлїйські робітничі спілки давали великі суми і підпирали рух всїма силами. Спочатку все йшло добре. Arch-а вибрано до парляменту, повстали сїльські робітничі спілки з великим числом членів. Але небавом, скоро проминула перша горячка, справа стала упадати; розвязала ся одна спілка за другою. Подібно скінчили ся і иньші рухи, мимо великих трудів і жертв.

І в иньших краях був той сам результат.

Одним словом: для якогось чисто-робітничого руху сїльських робітників нема багато заохоти анї в дїйстних відносинах, анї в дотеперішних пробах.

На наш погляд лише конче потрібно, втягнути в аґітацию також часть хлопів.[6]) Дрібний хлоп і так не втримує наємних робітників, він при нагоді скорше сам працювати ме на великій посїлости. Тому його все ще більше інтересує єго власна посїлість, котра цїлий рік дає єму роботу, нїж наємна праця, і хотьби й найвидатнїйша робітнича охорона для него не має великої ваги.[7]) Між дрібними хлопами а робітниками абсолютно нема нїякої клясової ріжницї. Дрібні хлопи, подібно як і малі ремісники, що працюють без челядників, не є клясовими противниками пролетарияту. Тут ходить лиш о те,

---

[6]) Справозданнє аґрарної анкети, скликаної бельгїйськими социял-демократами, каже між иньшим, що в Aische-en-Refail далеко лекше позискати для социяльної демократиї хлопів, як робітників, бо вони независимі. Vide Enquêt agricole du parti ouvrier belge, видане Vandervelde-м і Zéo-м, 1899, ff. pag. 36. В Італїї, Франциї і на Угрех розширив ся социялїзм між малими хлопськими властителями неменче скоро, може навіть і скорше. Близші факта подає реферат д-ра Еленбоґен-а на партийнім з'їздї в Ґрацу.

[7]) Vide моя повисше зацитована праця, pag. 8—9.

чи дрібні хлопи не є може „упадаючою“ клясою, бо інтереси такої кляси противлять ся знов загальній цїли социялїзму — щоби завести як найкористнїйший спосіб господарки. В такім разї ми мусїли би зречи ся старань около поліпшення їх одсталих господарських інтересів. Чи річ маєть ся справдї як раз так, про се дальше.

3. Чи мала і середна сїльська господарка упадає?

До недавна обовязував такий доґмат социялїстичної теориї, що велике господарство випирає мале, і се відносило ся також до розвитку сїльської господарки. Цїлковите оправданнє сеї теориї на індустрияльному полї найбільше розвитих країв дало повід до певности в рівнобіжности земельного розвитку.[8]) Се припущеннє зовсїм збила статистика. В Америцї, Анґлїї, великих частях Німеччини і Францию, в Росиї, а правдоподібно і в лучше оброблених сторонах Австриї, малі і середні посїлости прибувають стосунково найсильнїйше, а в иньших краях, іменно таких, що найбільше поступили в перед: в Бельґії[9]), Голяндиї, горішній Італїї, частях Франциї і т. д. дрібна господарка росте коштом иньших, великих кляс.[10]) Але нїде не

[8]) Vide Лїбкнехт: „Grund- und Bodenfrage“, 1876; в головнім також Кавцкі.

[9]) Також остання статистика господарки не зносить тої тенденциї мимо малих суперечностий; зрештою треба вичекати на тріваннє противної тенденциї.

[10]) Моє твердженнє, що парцельова господарка в богатьох краях упадає, не відносить ся до всїх країв і до всїх парцельових господарок, як, здаєть ся, принимає Кавцкі, але виключно тілько до осаджування сїльських робітників властителями великих посїлостий, а то в цїли узискання дешевшої робучої сили; на ті осаджування кладе Кавцкі велику вагу що до зросту найменчих господарок. Анґлїйська аґрарна анкета стверджує, що арендарі узнають сї проби за непрактичні і не роблять нїяких добрих досьвідів. По більшій части стремлять ті робітники небавом до самостійности, є неохочими і несовістними наємними робітни-

бачимо ширшого зросту великої господарки ніде „торжество конкуренциї“ (Niederkonkurrieren) над малими господарствами; противно: власне велике господарство зменьшуеть ся по більшій части незвичайно скоро. Се все нині вже певне; се статистичні дані, котрі просто констатуеть ся. Суперечка може йти тільки про значінне і товмаченне тих переворотів для социяльного розвитку.

Кожде докладне прослїдженне дотичних чинників в поодиноких краях, показуе, що причина переворотів в господарстві не е однакова. Ніде[11]) так, як в сїльськім господарстві, грають важну ролю неекономічні впливи історії, полїтики, звичаїв і т. п. Цїлий наш аґрарний устрій носить признаки тисячелїтнього розвитку, якого дитиною він е, і розвиваеть ся під натиском чинників, що давно похоронені у звалищах минулих столїтий. Се явище, для котрого не знаходимо анальоґії в розвитку промислу.

Не тільки те, що на промисловість, а на сїльське господарство сї чинники впливають на зовсїм відмінний спосіб, але вже в технїчно-економічних условинах лежать ріжниці поміж обома. Пізнїйше прийде черга на виясненне, що, відмінно від промислу, велика продукция не мае в сїльськім господарстві тої технїчної переваги.

ками. В Німеччині констатуемо цїлковиту неудачу сего експеріменту, а часто оповідають, що через впарендовуванне парцель рідшае число робучих сил. Vide Schriften des Vereines für Sozialpolitik LIV. II. Band, pag. 4, 32, 76, 100, 104, 125, 129, 155, 199, 260, 264—66, 268, 299, 462—63, 496, 518—19 і т. д. У Франциї зменьшило ся число наемних хлопів-робітників між 1862—82 о 35%, між 1882—92 о 11%. Сїльська господарська наемна праця не е нїяким чином такою підпорою хлопської господарки, так се думае Кавцкі. Може бути, що я дещо за низько оцїнив побічні індустрияльні доходи, а також моя оцїнка французьких переворотів в господарці може бути не певна, хоть ся оцїнка на основі нових дослїдів говорить в мою користь. О тім в моїй власній працї, власне що скінченій.

[11]) Vide моя праця, pag. 9, 15 і т. д.

Противно, всякий спосіб оброблення і рід посїдання можна оправдати специяльними відносинами місця положення, способу оброблювання, відносинами комунїкациї і працї і т. д. Що більше, велика господарка (Grossbetrieb) може уживати в тім самім місци і для тої самої управи ріжних методів продукциї. Як я сегодня можу продукувати бавовняні товари певної якости тільки на один спосіб, аби витримати конкуренцию, то пшеницю і мясо можу добувати ріжним устроєм господарки (Betriebsorganisationen). В теперішнїй нашій суспільности єдиним товчком до гуртової продукциї є зиск в грошах (до малого господарства сего приложити годї). З того виходять великі суперечности в нашім суспільнім ладу, чого зовсім не спустили з ока й клясики социялїзму. Власний економічний інтерес поодиноких капіталїстів вимагає сего, щоби вибрати такий рід господарки, що давав би як найбільший чистий зиск; противно, национально-економічний інтерес вимагає такої управи, яка приносила би як найбільше зиску при як найменьших национально-економічних коштах.[12]) Оба інтереса можуть виправдї, не мусять із собою сходити ся; в кождім разї поступає суспільний розвиток в напрямі лише що сконтатованого головного товчка, т. є. приватно-економічного інтересу, без огляду на інтерес национально-економічний. В промислї сходять ся з собою по найбільшій части оба інтереси: економічний розвиток означає поступ технїки і орґанїзациї продукциї. Не так в сїльській господарцї. З ріжних причин — особливо задля малого значіння машин і великих коштів, що припадають на ручну працю, особливо при чим раз більшій дорожнї тоїж — отже з многих причин буде часто користнїйше заступити інтензивну продукцию екстензивною. Сирий дохід з господарства опадає, а з ним разом і загальний грошевий

[12]) Vide п. з. д. 73 і т. д.

зиск, але і кошти, особливо на оплату робітників і капітал управи (Betriebskapital) опадають іще сильнійше, а то в наслїдок примітивнійшого способу господарки, так, що в кінци чистий грошевий зиск є часто багато більший, чим перше, мимо меньших доходів. Правда, що национально-економічна продуктивність опадає, правда, що тепер продукуеть ся багато меньше, що викидаеть ся багато робочих сил, а ті впливають на зниженне платнї, що пустошіє край старанно справлений, або його рабують — але що се шкодить? — рента пішла в гору, про иньше не журить ся властитель. Ся тенденция в економічнім розвитку великої сїльської господарки, а то від інтензивного до екстензивного, від лїпшого до гіршого господарювання, ся тенденция: тягнути бариш із загального економічного назадництва, лежить так само льоґічно в сути капіталїстичної суспільности, як зовсїм противна тенденция індустриї. Сей процес виказав Сомбарт в своїм знаменитім дїлї [13]) що до середньої і полудневої Італїї, а особливо вірно представив його що до Кампанїї. Він показує нам, як культура на велику руку, завоювала силою і через полїтичні відносини край, запровадила як найбільше екстензивний, найбільше ворожий спосіб господарки і брала з того великі доходи, а то там, де колись цвила інтензивна культура на малу руку. З року на рік робить ся отся управа що раз екстензивнійшою, в кінци спадає на рівень полуднево-американської степової господарки. Подібні відносини в Сицилії: [14]) малярия, анархізм, маффія, се благодати великої управи (культури). В Росиї не удаєть ся нї одна проба, щоби на найбільше

---

[13]) Vide Сомбарт: „Die römische Campagna", 1888, pag. 6, 92, 109, 113 і т. д. Також в рештї Італїї є велика господарка екстензивною (Еґеберґ: „Agrarische Zustände in Italien" 1886.)

[14]) Vide Salvioli в „Devenir Social", 1895.

екстензивній, але дохідній господарці великої посілости завести управу інтензивну.[15]) Навіть істнуючі на далекім заході Америки великі збіжеві ферми, що довгі часи будили велику радість у кождого правовірного социяліста, показали ся просто загально-шкідливими рабівничими господарствами.[16]) В Анґлії зробив перехід від управи ріллі до пашної господарки як найбільші поступи, а то власне від часу зниження ціни сільських господарських продуктів і підскочення зарібних цін. Ті самі чинники — заграничиа конкуренция і дорожня праці — що дали товчок до нечуваного технічного поступу анґлійського великого промислу, специяльно бавовняної фабрикациї, стали причиною упадку анґлійської сільської господарки.

Незвичайної ваги для розвитку великої господарки є те, що землю цінить ся не тілько яко капіталїстичний вклад, але також яко річ роскоші і підойму політичного впливу. В сїй обставині майже завсїгди лежить причина, що часто бачимо наступ великого господарства коштом малого. Властиво несправедливо говоримо тут про наступ великого господарства; на місце хлопських господарств, знесених нераз способом найстрашнїйших утисків всякого рода, повстає господарство заложене виключно для цїлий полювання — отже для цїлий неекономічних, господарство, що часто не відповідає навіть засадам рациональної лїсної господарки. Таке поступованне відоме в горішній Стириї, Каринтиї, частях нижньої Австриї і т. д.[17]) Вже К. Morre оповідає про такий случай, що один-єдиний ґраф вигнав з гір около 4000 людий. Найновійший примір подає 24. число „Bauernfreund" з р. 1899.[18])

---

[15]) Vide моя праця, pag. 12 і т. д.

[16]) Vide п. з. д. pag. 34.

[17]) Vide п. з. д. pag. 20.

[18]) Після тої самої часописї з 6. серпня 1899 позістав в цїлій місцевости Мірцштеґ один-однїський хлоп.

Після нього Ротшільд оточує свій ловецький ревір, положений в середнім і горішнім Іббсталю і на просторі 30-ох місцевостий з 30.000 душ, дротяною сїткою, високою на 3 м.; через те тратять вартість хлопські посїлости і примушують властителїв до продажі. Розумієть ся, що такого поступовання не можна класти на карб висшости великої господарки; витиснене господарство, з национально-економічного боку, може було навіть багато користнїйше, а в многих случаях можна надто сконстатувати просте культурне назадництво. Се не є економічні наслїдки капіталїзму, але якесь відродженне феодального духа серед капіталїстичної господарки, на що вже Маркс звернув був увагу.

З тої самої причини зростають великі добра в частях Бельґії [19]) і Франциї [20]), що можна статистично доказати.

Особливо поучаючими в тім зглядї є совістні дослїди Вандервельда про зріст великих дібр коло міських центрів; вони зовсїм потверджають наші твердження. Нїяким чином не можемо се уважати за культурний поступ, коли на місци ріллї повстають лїси і пустарі, на місци тисячів працївників лїсничі і надзорцї, на місце коров і коний оленї і дики. Коли се справдї покажеть ся правилом капіталїстичного розвитку, то й тут сей розвиток — зовсїм противно як в промислї — іде взад і нїякою мірою не творить ся тут економічних і духових условин, конечних для социялїстичної великої господарки, як се принимає Марксова наука.

Тепер приходимо до одної із найважнїйших і найсильнїйших тенденций новочасного розвитку господарки. Она полягає на недавно згаданій

---

[19]) Vide Vandervelde: „L'influence de vittes sur les campagnes, 4 части, Бруксель 1899.

[20]) Vide Жоре́: „Socialisme et paysans", Париж 1897, pag. 64 і т. д.

тенденциї до мінїмальної поверхнї, при якій дохід з поля тільки покриває платню робітників; рента і проценти зникають. Жерело тої тенденциї лежить з одної сторони в т е х н ї ч н і й властивости сїльської господарки, що полягає на продукованню ужиткових вартостий (Gebrauchswerte) специяльного рода — іменно таких, що служать просто до відновлення сил — з другої сторони зростаюча конкуренция о морґове поле, а в кінци ограничена скількість поля. У всїх капіталїстичних краях росте попит за робітником (Arbeitsnachfrage) загалом сильнїйше, як подажа працї (Angebot), а то почасти в наслїдок природного приросту людности, потому в наслїдок ріжнородних законів: або загально-социяльних, або льокальних, і власне сей попит за працею старає ся знизити єї цїну до мінїмум екзистенциї. На сей факт, що провадить до теориї о „желїзнім законї платнї“ вплива ють иньші численні чинники і загороджують йому вплив. Після специяльних відносин у поодиноких краях, після міри, в якій промисл і торговля ще потребують робочих сил, а осади (кольонїї) працї до корчовання, після вдачі народа і його звичаїв що до працї, після ступіня фактично здобутого права вільного вибору місця побути і т. д., одним словом, інтензивний попит за полем, яко незвичайно певним місцем до працї, під впливом тих всїх обставин буде в поодиноких краях не однакий. Мірилом сеї горячки попиту є цїна поля, специяльно цїна гонів, яку установляють осібні правила творення цїн. Як я хочу виарендувати, або продати 1000 ha поля, то знайдеть ся дуже небогато людий, що могли би зложити на стільки гроша, конкуренция о великі комплекси поля є невелика, а цїна поля низька. Також може менї купець-капіталїст, або посесор заплатити за 1 ha лиш тільки, щоби і йому, крім доходу вистарчаючого до життя, відповідного його станови, зостали ся ще ренти і проценти із капіталу, вложеного в

те майно — не кажучи вже про можливі і сподівані побічні доходи.

Як же я поділю поле на частки по 1 ha, то найдеть ся велике число властителів малих грошевих сум, що шукають місця до вложення своєї праці (Arbeitsanlage), і що готові до найзавзятійшої конкуренції о кожду позицию в суспільнім поділї праці, о кожде місце у фабриці, о кождий гектар поля.[21]) Они зречуть ся не тільки побічних доходів, нї, вони зречуть ся також рент і процентів із свого мінїмального капіталу, вони будуть вдоволені, як зможуть постійно вложити свою працю в землю і побирати із неї постійно свою заплату в виді відшкодовання за з'ужиту робочу силу. Тому-то можуть они платити незвичайні цїни аренди і купна, при яких не міг би господарити нї один капіталїст; задовольняючи ся дрібним зарібком, платять они заразом своï проценти. Де подажа землї є мала, як особливо в гірських околицях, або великий попит, як в густо залюднених краях при некористних земельних відносинах, там цїни за землю досягають казочної висоти. Противно, де нїхто не може числити на ренти і проценти, там мужик змушений управляти хотьби як кепське поле, що дає тільки скупу заплату (надгороду) за працю і на якім велика господарка нїколи не могла би вийти на своє.[22]) Тут власне сїльське

---

[21]) В повисшім реченню не беремо під увагу сили звичаю, що кидає одні верстви населення на поле індустриальної, других на поле аґрарної праці і тим робом зменчує вільну конкуренцию.

[22]) Vide особливо мою працю, pag. 6. Клясичним приміром гірського краю з малою подачею землї є Ціем нт. В другім пасї гір того краю є земля „ограничена і неурожайна. В долинї мусить мужик свою частину землї щоденно відбивати перекручуючим єї рікам і диким потокам; на стоках гір він сам творить ґрунт під збіже і вино, що мають наповнювати його стодолу і пивницю. Нїякі слова непотрафлять описати страшної і тяжкої працї замінити голі скали в поле і винниці“. На плечах двигає мужик землю по спадистій гірській стежцї, без'устанна

господарство завдячує своє істнованнє малій управі.

Висше згадана тенденция зменьшення господарки до мінїмальної поверхнї, істнує як в околицях великої, так і середньої посїлости, а то там, де специяльні перешкоди — фідейкоміссп' спадкові звичаї і т. д., — не йдуть в супереч із загальними економічними правилами. В околицях середньої хлопської посїлости є конкуренция о землю і без того велика, а то зі сторони зрікаючих ся спадкоємцїв, що мають в руках досить великі грошеві суми, дальше зі сто-

праця домагаєть ся устроєння мурів до підпирання. — Доходи є знамениті. „Але не питайте ся мужика, що його коштує жниво; тільки дуже недокладні інформациї міг би він удїлити і він мішає чистий і сирий зиск. В пасї управної рілї гір, нема анї ренти, анї доходів підприємцїв, добутий дохід є тільки дуже скупою заплатою за працю того, що управляє рілю і т. д.“. Часто платить ся за землю виставлену на сонце 10.000 франків за 1 ha. „В горах не є цїна за ґрунт сумою, яку платить ся в надії на приємність потягання рент, але цїною за можливість вкладати свою працю в землю і побирати за се незвичайно малу і недостаточну заплату. Тому, що нема наємної працї, не представляєть ся цїна за ґрунт нїчим иньшим, як купном права працї“.

Vide знамениту працю Luigi Einaudi: „Les formes et les transformations de l' Economie agraire eu Piémont“, 1897.

Приміри для другого случаю (Льомбардия) у Jacini: „Grundbesitz und Landvolk in der Lombardei“, Mailand und Verona, 1857, pag. 176 і т. д., 196 і т. д. Дальше Фаєрбах; „Bodencultur auf dem Karste und im Gebiete von Triest“, 1871, особливо pag. 11, 12, 17, 44, 47 і т. д.

Із старших писателїв подивляв часто Joung висше згадану чинність малої господарки при творенню рілї зі скал.

Sering в „Jahrbuch für Nationalökonomie, 1899: „Найтязше працюючими людьми, яких я мав нагоду пізнати, то кольонїсти в північно-американьських пралїсах. Проти їх не може повстати нїяка велика господарка, бо корчованнє лїсів оплаченою працею є багато дороще. Сїй обставинї треба завдячити се, що в старших північних штатах ведуть перед середні і малі фермери“. „Ту був би отже один случай „правдивої надпрацї і під'консумциї, але отсї витревалі „варвари“ здобули часть землї для европейської культури і положили фундамент для великих держав“.

рони самих дрібних властителїв. Часто провадить до реального подїлу висока цїна землї, яку викликує конкуренция спів-спадкоємцїв і якої не спроможні оплатити готовим грошем ті, що переймають спадок.[23]) Припустїм, що хлопська посїлість представляє доходову вартість 12000 зр. а є 3 спадкоємцї. Звичайно охотнїйше береть ся землю, нїж гроші, але нї один не хоче уступити, як довго йому за його пайку не сплатить ся суму, що богато перевисшає суму 4000 зр. Такої не зможе дати той, що перебирає спадок, він мусить заступити єї землею, т. є. подїлити майно.

Результат: роздроблювання господарств в наслїдок високих цїн землї, викликаних сильним попитом.

При купівлї виступає часто конкуренция не яко подаванне висшої суми за той самий кавалок землї, якої то суми мужик як-раз не має, але яко подаванне тої самої суми за меньшу поверхню землї.

Результат той самий, що перше. В кождім разї, поменьшена господарка має свою найнизшу границю в тій мінїмальній поверхнї, з якої родина при звичайнім способі господарки спроможна ще мати своє удержанне. Мужик не зискає тут надвишки вартости (Mehrwert), він є чистим „зарібником“ в повнім значінню того слова. Так як на промислу конкуренция о зарібне місце в в чужім заводї стараєть ся знизити платню до мінїмум, так тут конкуренция о працю на власній землї підносить цїну землї, а знижує платню до того самого мінїмум. Мужик виходить тут ще гірше, бо мусить собі зарібне місце працї к у п и т и, грішми оплатити; иньша річ, що воно за те певнїйше, нїж місце промислового робітника. Також і під тим зглядом стоїть він гірше, бо до тепер не найдено нїякої форми орґанїзациї,

[23]) Не звертаючи уваги на евентуальний вплив спадкового звичаю „дешевої пропозициї“.

що виступали би против безладної конкуренциї о працю, як се є при робітничих спілках. Їх ролю заступають на селї спілки, яких ми іще не цїнимо відповідно до їх вартости.

В околицях великої посїлости є ще виразнїйша тенденция до роздроблювання. Практичнїйший властитель великої посїлости бачить свою користь не тільки в тім, аби своїх мужиків поселити (хотьби навіть в цїлях кольовання), але він найохотнїйше хотів би їх змусити, щоби брали у нього землю за високу цїну. Свій „ґешевт" розуміє він добре. Аренда дрібних часток приносить йому багато більше, як найрацiональнїйша господарка на власну руку, іменно, де є достаточний попит і відповідні люди.[24]) Може бути, що його велике господарство з боку технїчного багато переважало, може давало лїпші жнива, як мала господарка (що однак не все мусить бути!) — Але мала господарка платить висші ренти — ergo, скорше страта для цїлої національної господарки, як для мошенки властителя дібр; мала, меньше раціональна культура, що несе висші ренти, витискає більшу, під економічним зглядом лїпшу.

Також инші обставини мають тут вплив. Велика господарка страждає браком робітника; ті самі люде, що не хочуть працювати в нїй яко наємники, працюють для неї яко посесори далеко більше і пильнїйше, від зарібників. Той, що винаймає поле, не має нїяких господарських

---

[24]) В Бельґії здвоюєть ся часто посесия парцельованнєм. Чуємо про роздроблюванне великих маєтків на шкоду культури (au detriment de la culture), але для зиску властителїв. (Eng. Agricole her., Vaudervelde і Zèo, pag. 5—6, 36, 48, 50, 52, 58, 61 і т. д., 75 і т. д.). В New-Forest приносить земля, яку продають у великих добрах по 20—55 Lstrl., в малих частях по 40 Lstrl, а навіть по 100 Lstrl. (Royal Commission on Agriculture, Fin. Rep., pag. 356). В Сицилїї іде поле, що коштувало би найбільше 63—76 фр., в аренду по 193 фр. Salvioli 458. Також Jacini, Einaudi, полуднево-нїмецькі анкети et cet.

клопотів, він має свої сталі доходи, на які може числити, його богатство не залежить більше від того, чи буде погода, чи град упаде, чи ціна висока, чи низька; він дістає свій чинш, а відвічальність несе малий посесор. Як сей не спроможен заплати, то все найдеть ся десять намість одного. Сих людий можна просто уважати за робітників; тільки що „підприємець" осаджує їх на землї під условиною: беріть собі свою „заплату" з доходів, а решту віддавайте менї. Така форма платничої системи для властителя більшої посїлости найкористнїйша. Жадних господарських клопотів, нї шахрайского управителя дібр, жадного ризика, нї недбалих, лїнивих робітників, а ренти таки подвійні!...

Ми бачили отже, що в сїльській господарці господарка на більшу руку не випирає господарки слабшої з національно-економічного боку, як се здебільшого буває в промислї. Бачили ми, що заведеннє якоїсь форми господарки коштом другої зовсїм ще не доказує, що та друга форма є гірша, або меньше варта. Бачилисьмо, як велика господарка, що нераз з боку національно-економічного стоїть низько, випирає малу, хотьби і відносно добру (Італїя, Альпи і т. д.), або як успішно перешкоджує зростови інтензивнїйшої господарки при помочи методу надто екстензивного, але для властителя дуже дохідного (Росия і т. д.).

З другої сторони бачили ми, як гірша може дрібна господарка витискає в многих краях велику господарку часом зі шкодою для культури, але з зиском для верстви, що потягає бариш. Виводимо отже заключення:

1. Самі статистичні цифри господарки не доказують ще нїчого о перевазї господарки, бо в нашім капіталїстичнім господарюванню в д у ж е богатьох случаях гірша господарка витискає лїпшу. Социялїстична суспільність, що хоче всюда завести найвідповіднїйший спосіб господарки, поділить може лятіфундию Альп на середні

господарства, получить виарендувані ірийські пріськи у великі ключі і т. д. Відповідь на питанне про ліпший спосіб господарки мусимо одержати иньшим способом.

2. Але вже ніяк не витворює капіталїзм ні в промислї, ні в сїльськім господарстві всїх економічних і духових підстав для социялїзму; його сила на земельнім полї є часто дивним дивом попросту реакцийною, бо часто нищить він ті пред'условини, що вже істнують і виливає на суспільну структуру в некористь социялїзму, а то поглубленнем, або дробленнем великих господарств. Вже з тої причини повинно бути головною задачею социялїзму перебрати на себе збірну працю, якої невиконує капіталїзм і піднерти ті великі змагання до орґанізацийї, до яких стремить рух сїльських господарських спілок.

Мусимо отже иньшим способом, поза статистикою змін в господарції, відповісти на питанне, яка форма господарки є економічно найлїпша.

4. Котра форма господарки і посїдання буде найкористнїйша з боку нацийональної економії?

Вже сам заголовок сего роздїлу показує, що тут мається ся відповісти на два питання. На успіх продукцийї кождої господарки виливають по перше технїчні чинники тої господарки, що залежать передусїм від об'єму господарки, потім психольоґічні моменти, на які виливає особливо форма посїдання.

Після сказаного виріжняють ся технїчні і психольоґічні основи продукцийї; як ріжнородними можуть бути остатнї особливо в рільній продукцийї, і як сильно в історийї виливала їх ріжнородність, показує хотьби один погляд в минувшину феодального сьвіта.[25]

---

[25]) Vide „Feudales und bürgerliches Eigentum". Sozialistische Monatshefte, 1900, pag. 60 і т. д.

Обставина, що їх значіння доси не оцінила достаточно наша теория, змушує нас докладнійше занятп ся ними на сїм місцї, а недотикати близше простійших питань про технічні основи господарки. По пороблених дослїдах над тою материею стало річею певною, що технїчна перевага великої господарки в промислї не виявляє хотьби приближно подібного вплпву на полї сїльскої господарки; що більше, часом мала господарка може принести більше користий після натури землї, положеня, клїмату, роду культури і т. д..[26])

---

[26]) Vide моя праця, pag. 61 ff. Порівн. те, що там кажеть ся про ограничене застосованне парового плуга із справозданнем Royal Commission on Agriculture, Minutes of Evidence Mr. H. Hall Scott, представитель New-castle Farmers Club-у, сам фармер на 8—10000 акрах, каже, що в Нортумберлендї збільшило ся вправдї число машин, щоощаджують працю, але паровий плуг, якого перед тим дуже уживали, зник із краю майже зовсїм. (M. of Ev., Vol. II. 30, 034—5).

Таке саме каже і Mr. Geo Brown, один із більших фермерів в Bedfordshire, іменно, що глубока парова орка потрібує два рази тілько гною, що звичайна, і що паровий плуг приносив шкоду так в тім зглядї, як і через те, що викидав на верх глинясту землю; задля отсих причин закинено його цїлковито (M. of Ev., Vol. III. 35, 763—8). Рівнож і Pringsheim стверджує се в своїй знаменитій статї в Brauns Archiv, XV., pag. 406 і т. д., як і в критицї мойого письма (тамже), але він сподїєть ся великого перевороту через електричність. Але ту силу дасть ся багато легче переносити на далекі просторини, як силу пари, дальше можна еї легче дїлити і використовувати, проте дасть ся вона багато красше примінити до малих господарств (спілок!). Се дїеть ся вже в самій річи, як подає Зерінґ. — До численних примірів, що подаю я із багатьох країв про доходи малих і великих господарств, кілька з Анґлїї. На одній малій господарцї в North-Devon збір бульби 18 тон per акр (425 mg. per гектар) є пятикратним пересічного збору в Нїмеччинї (Royal Commission on Agriculture. Report by Mr. H. Rew on North-Devon, 1895, pag. 28). На острові Аксгольм (малі добра) стоїть сїльська господарка дуже високо (extremely high, l. c. pag. 355). Також і Royal Commission on Labour, The Agricultural Labourer, Vol. I. England, підносить раз-у-раз дуже добрі збори малих дібр, що не дадуть ся перевисшити нїякими иньшими.

Господарка, оперта на приватній власности на продукцийних засобах, вимагає, щоби на чолї господарки стояв один управитель, що провадив би продукцию що до єї продукцийного успіху на власну одвічальність, а в разї невдачі був би караний підорваннем, або знищеннем екзистенциї. Тут стоїть повна і безпосередна самоодвічальність, як психольоґічна підстава господарки. Навіть тодї, як господарку веде директор, або управитель замість властителя, істнує та одвічальність за успіх продукциї майже в тім самім степенї супротив другого (властителя), а управитель ручаєть ся і тут так само своєю екзистенциєю.

Річ ясна, що такий спосіб господарки напружає як найсильнїйше всї орґанїзаторські і адмінїстрацийні сили управителя. Всяка зміна попиту, всякий поступ продукциї, а особливо як найдокладнїйший надзір над сим, вимагають цїлого труду одвічального управителя, а випов-

---

Freeholders вВарк (середні хлопські посїлости) продукують 48—60 Bushels пшеницї per акр, їх ріля є найурожайнїйша в цїлім дістріктї (справозданнє Mr. Fox, pag. 424). Із Pershore здає справозданнє Mr. Spencer і каже, що збір allotments з пшеницї є багато вищий, як фермерів (при застосованню лопатів). В Bishampton пр. продукують allotments holders 1892 40—48 Bushels per акр (a. a. O. pag. 708—15) і т. д.

Для Бельґії припускає аґрарна анкета з року 1886 жниво 16 mg. пшеницї в малій культурі, а „правдоподібно" 26 mg. в модерній великій культурі, максіма до 32 і 35 mg. В моїм письмі подав я багато висші збори (після Хляпово-Хляповского: Belgische Landwirtschaft im XIX. Jahrhundert, 1900, pag. 71).

Про управу лопатами, яку високо підносять деякі, а особливо анґлїйські социялїсти, нїчо не кажу. Для неї робив пропаґанду Sir A. Cotton (Lecture on Agriculture, 3. видання, 1896); його інтересні обчислення і справоздання обчислені однак на за малу просторонь. Після Jacini д. в. pag. 191 ff. мaєть ся збір лопатами до плуга, як 66 : 28, подїл працї в тому самому часї, як 450 : 22,5! — Про здібність до конкуренциї малої господарки в управі цукрових бураків порівн. важні дані May-a: Die wirtschaftliche Entwickelung, 1896, pag. 242.

нення отсих всїх вимог, на сїй основі, осягаєть ся в богатьох разах як найкрасше. Так звучить славословіє на капіталїзм, славословіє голошене нашими лїберальними економами; з гордостю указують вони на економію сил і материї, добути одною контролею власного інтересу. Але на ту економію кидає дивне сьвітло, анархія в продукциї, яку та славословлена система носить в своїм лонї. Аякже, наше лїберальне одушевленне псує дуже сей факт, що сам капіталїзм творить численні форми господарки, в яких самоодвічальність значно ослабляєть ся, або майже касуєть ся, а іменно почавши від акцийних товариств, скінчивши на трестї. В суперечности до сього стоїть социялїстична система, що реґулює продукцию одноцїльно і обминає через те анархію продукциї і всї еї лихі наслїдки. Також під иньшими зглядами забезпечує ся система висшу продуктивність, нїж наша теперішна. Тут припадає провід товаришам, вибраним загалом, котрі мають становище подібне до урядничого. Тут стає на місце повної і безпосередної самоодвічальности — подїлена і посередна, колективна одвічальність; на місце безпосередного, питомого інтересу в успіхови продукциї, того головного принципу лїберальної господарки, стає иньша спонука. Якого рода має бути та спонука, се одно із найважнїйших, до тепер не зовсїм розвязаних питань социялїзму, а особливо аґрарного социялїзму. Чисто економічна спонука не вистарчає нїяким чином. Нинїшний урядник, якого роблять пожиточним для держави власне тільки економічним товчком — іменно інтерес запевненого службового місця і авансу — надаєть ся дуже мало до безпосередної державної продукцї, як раз задля сеї обставини. Що до сього, відсилаю до дальших виводів в моїй статї: „Sozialreform oder Revolution?“.[27]) Заміт з боку социялїстів,

[27]) Sozialistische Monatshefte, 1899, pag. 381.

що управителї господарки в нинїшнїй суспільности, технїки, інжінїри і т. д., служили би нашій системі так само вірно, як иньшій, скоро тільки социялїзм полїпшив би їх положення, є о стільки неоправданий, що технїчна здібність може бути злучена з цїлковитим браком орґанїзаторської і адмінїстрацийної зручности, о чім сьвідчить судьба неодного винахідця. З другої сторони можуть бути нинїшнї управителї, директори, завідателї і т. п. невідповідними навіть при найлїпшій платнї, бо у них правдоподібно і виключно тільки економічний інтерес має значінне, они можуть бути зовсїм недоступні для етичних і иньших ідеольоґічних спонук, вони можуть бути „тільно — урядниками" найгіршого сорту.

В повисше зацитованій розправі доведено, що до психольоґічного утвердження социялїзму конечне потрібний иньший мотив, як чисто економічний. Так Морріс, в своїм бистроумнім „Kunde von Nirgendwo", в роздїлї о браку охоти до працї посеред комунїстичної суспільности, каже, що головна заохота до працї лежить в баданню брати удїл у доскональнім сповненню роботи і в радости з того поводу. Ба, аж ся цїлковита психольоґічна революция „буцїм зробила можливою всї иньші переміни" (тамже). „Честь і добробит, що задля них робить ся ся праця" втягає він також сюда яко порушаючі пружини. В повисше згаданій статї доказуєть ся, як правдива психольоґічна революция приготовляє собі дорогу і утоптує стежку для социялїзму, а то через зріст товариського руху, товариського духа і впливу. Без порівнання труднїйше уложені обставини що до сїльської господарки.[28]) Тут труднїйше дав би ся перевести строгий подїл працї, так, що говорячи про подїл працї у фабриках — вимагаєть ся від рільника менше

[28]) Що до слїдуючого vide моя праця. pag. 92—93 і т. д.

шаблёну і рутини, а більше старанности і оглядности. Сільське господарство має також меньше діла з тривалими машинами, а за се більше діла зо сьвітом ростинним і зьвірячим, а в обходженню їх брак оглядности міг би тяжко пімстити ся. Надто тут праця йде у варстатах, що дають ся легко контролювати, як на широкім полї, де контроля труднїйша. Нїколи, мовляв, не працює державний робітник, пантруючий виключно свого інтересу, так старанно, ретельно і інтензивно, як селянин, що господарить сам для себе і знає, що від його пильности залежить його екзистенция. Провадженне сїльської господарки вимагає великої свободи, великої ретельности, чого не дасть нам нинїшний урядник. „Як рільні урядники якого великого властителя дібр зле господарують, то він їх прожене. А що могла би тут зробити социялїстична держава? Поставити їх перед діцiплінарний суд?! що мав би строго вислїдити, чи оскаржені справдї казали вивести гній на поле в два днї за пізно? Врештї приключившого ся недбальства не дасть ся тут ніяк пізнїйше викрити. В найлучшім разї спиняє в державних добрах добрий тік інстанций всяке скоре, важнїйше рішанне; та в зарядї господарчім як-раз сего часто конче треба“.

Численні приклади на се находять ся в моїй книжцї і зацитованій розвідцї на стор. 381—83. Що наша держава зовсім не здібна до провадження сїльського господарства, се минї зовсїм певне, на се можна навести велике число примірів.[29]) Але також демократична су-

[29]) Крім наведених примірів порівн. Wessely в „Oesterreichische Vierteljahrschrift für Forstwesen“ XII. 1862 pag. 88 і т. д. Автор, горячий приклонник австрийських державних дібр і ґенеральний інспектор домен, наводить як головні браки державної адмінїстрациї: 1. Брак заінтересовання по сторонї урядників; 2. з того випливаючу, дуже коштовну інспекцию, контролю і ревізию рахунків; 3. за велику одностайність плянів управи в наслїдок величини комплексів.

спільність стрічає тут великі трудности.[30]) Всї коштовні і енерґічні проби, вести сїльську господарку при помочи спілок, дали до тепер цїлковито знеохочаючі результати. Тут би ще згадати про трудне питанне о дісціплїнї в сїльській господарцї; сю трудність як капіталїстична, так і державна господарка поконують цїлком легко. Також задумана Оппенгаймером „осаднича спілка“ була би наражена на се, через що еї основателї хотять поки-що здїйстнити еї в видї більше зближенім до „labor copartnership“ (рід удїлу на зисках), нїж до спілки. Ба, навіть акцийна спілка, про котру каже Енґельс, що вона для социялїзму є свого роду пробяим каменем що до дозрілости певної галузи продукциї — навіть акцийна спілка не мала в сїльськім господарстві найменьшого успіху.[31]) Те саме відносить ся і до адмінїстрациї приватних дібр, хоть в меньшій мірі.

Одним словом, ми бачимо, що приватний інтерес не дасть ся заступити в сїльськім господарстві так легко, як в промислї. Підчас коли в промислї заінтересованне керманича заводу походить головно з конкуренциї, спекуляциї і т. д. і за тим в социялїстичній суспільности через їх брак те або може бути сильно ограничене, або може й цїлком відпасти, то в сїльськім господарстві вимагають сього заінтересовання, в противенстві до

---

30) Порівн. особл. H. D. Lloyd: Labor Copartnership. New York, 1898, Cap. II. і III. також Long, в Cooperat. Wholesale Societies Annual for 1899. Manchester pag. 409—441.

31) Compagnie Algerienne (із 100.000 ha), Compagnie Franco Algerienne (30.000 ha), Compagnie génevoise (около 1000 ha) дістали землю даром і провадили сїльську господарку від 20—30 років. Всї вони рентували ся тільки мірно, земля перейде правдоподібно на приватну власність (Leroy-Beaulieu: Le collectivisme, 1893, pag. 200). Порівн. і приміри в повисше цитованій статтї „Sozialreform oder Revolution“. Підручні книги акцийних спілок доказують, що нї одної не засновано до виключного провадженя сїльської господарки.

промислу, головно боротьба з природою за дохід з поля, на котру зміна устрою суспільного значно впливати не може, — а відтак питанне внутрішньої господарки. Від трудности, з якою сполучено обмежененє або усуненнє сих чинників залежить трудність заступлення психольоґічних основ господарки.

Можемо тілько повторити, що в будуччині як відносини господарки, так і посїдання представляти будуть велику ріжнобарвну мішанину суспільних і індівідуальних форм господарки, інтензивне просякненнє всякого рода психольоґічних спонук.

Певно, що кожда суспільність, котра схоче всюди запровадити таку форму господарки, яка найлїпше відповідала би технїчно-економічним условинам, заведе в многих сторонах велику господарку на місце хлопської господарки, а знову в иньших околицях може буде користнїйше замінити теперішню велику господарку на малу. В иньших околицях було би може користнїйше, як би усуспільнило ся деякі функциї сїльської господарки, передусім продажу продуктів, потім їх перероблюваннє, вкінци також функциї випереджаючі продукцию (Funktionen der Vorproduktion). Великим проблемом є, утоптати дорогу для такої орґанїзациї господарства, що випливала би природно з економічних відносин, і сильною економічною спонукою безпосереднього інтересу зміцняла господарські і социяльні користи великсї продукциї; вона мала би бути достаточно пристосована, аби в змінених відносинах сїльського господарства сотворити всюда по змозї як найкріпше психольоґічне стремлїннє і найкористнїйші технїчні условини до цїлковитого з'ужиткования кождої пяди нашої ограниченої землї. А щоби сю цїль осягнути будуть допущені не тільки всїлякі ступінї величкости сїльської господарки, але також найріжнороднїйші

форми права посїдання, почавши від державної управи у власнім зарядї (Staats-Eigenbetrieb), аж до вільного індівідуального посїдання. Особливо знаменито годять ся до безпосередної державної управи лїси, пасовиска, як також одностайні збіжеві околиці. Плеканнє худоби і управа вина могли би прибирати всякі спілкові форми посїдання, до чого вони мабуть вже й тепер оказали ся пригожими.[32]) Ярини, що вимагають майже огородної культури, дальше овочеві дерева, хованнє дробу і т. д. могли би зостати ся й на дальше у вільнім посїданню (але все-ж таки під суспільною контролию.[33]) Не тільки держава яко загал, але і меньші спілки могли би вести всякого рода господарку на власну руку, як се вже тепер пробують деякі анґлїйські міста, заосмотрюючи своїх жителїв молоком із власного господарства. Аж практичний досьвід дасть нам спромогу винайти найлїпші форми спілкової працї, що дали би ся з більшою певностю примінити до всяких обставин.

5. Як можемо собі представити найблизшу орґанїзацию сїльської господарки?

Наші дослїди показали, що тенденция розвою сїльської господарки нї раз не сприяє безпосередним условинам суцїльної социялїстичної орґанїзациї господарки, т. є. концентрациї господарств і утворення чисельно сильно переважа-

---

[32]) Vide моя праця pag. 120 і т. д.

[33]) Ми не склонні до сього, щоби що до значіня сих артикулів для национальної консумциї, попадати в пересаду. Мимо сього дасть ся отся галузь сїльської продукциї страшенне розширити. Сли часом вказують на се, що в огородничім фаху істнують щасливо великі заведення, то дадуть ся вони об'яснити або як такі, що служать люксусовим забаганкам (шкляні доми і т. п.), або плекають они насїнє і розсаду, які потім купують малі огородники і пристосовують їх як торговельні продукта.

ючого безмаєтного сїльського пролетарияту. Противно, ся тенденция ступає в напрямі зовсїм противнім сему родови социялїзму (чим раз більше дробленнє, або погубленнє господарств). На розсудність науки капіталїстичного розвою тут покладати ся годі.

Тут висуваєть ся гадка, котра повстала безпосередно із практики сїльського господарства і відбула в найкоротшім часї правдивий триюмфальний похід по всїх краях — гадка спілкової ідеї. Она чинить (хоть в иньшій формі) се, чого ми даремно сподївали ся від розвою господарки, она лучить продукцию, розбиту розвоєм господарки у чим-раз більші і ширші союзи, вводить у хлопську господарку в чим-раз більшій мірі коллективну працю і творить в той спосіб „духові і материяльні условини для социялїстичної суспільности.“

Головним нашим змаганнєм мусить бути, сей рух сильно підперти; ми повинні старати ся в теориї і практицї знайти для теперішних форм сїльської господарської орґанїзациї висші форми і спровадити єдність в сей рух. Сей рух повинен мати найгорячійших приятелів в социялїстичних робітниках, в тім руху лежать сильні ґарантиї до розповсюднення як демократиї, так і социялїзму. — На потвердженнє отсих наших надій і пересторог, укажемо на зацитовану книжку, стор. 110—733, де тенденциї і вигляди руху представлено в стислій формі і з наведеннєм богатого материялу. З сеї книжки беремо і слїдуючий витяг:

Найблизшу социяльну орґанїзацию сїльського господарства можемо собі так представити:

Певне право посїдання, ограниченє суспільною контролию, ще й тепер лежить в национально-економічнім інтересї. Кождий сїльський господар приналежить до своеї (обовязкової) господарської

громади і завдяки її, залагоджує всі господарські справи свого заводу. Найвисший уряд сільської господарки, — утворений вибором, подібно як в австральських желїзничих комісиях — означує скількість засобів до життя потрібних людности для прожитку. Коли свійська продукция не вистарчає, то єдино сей уряд має право недобір ввозити. Він завідує також і державними заводами (господарствами), що побільшили би ся теперішними великими посїлостями і установляє сталі цїни. Скількість, яку ще має покрити до решти сїльська господарка, з'орґанїзована в спілки, розкладаєть ся на поодинокі околицї після природних чинників продукциї. Дальші спілкові виливи на справи продукциї належали би до підрядних спілок. Сам від себе утворить ся подїл компетенциї між місцевими, повітовими і краєвими орґанїзациями. Першим припали би безпосередні дїла продукциї і простїйші справи завідування, послїдним функциї, що вимагають більшого вишколення в технїчнім завідуванню і такі, що дотикають ширших околиць. Так може громада управляти спілками молочарськими, повіт маґазинами, край різницями худоби. Місцеве віче, надїлене широкими правами більшости, має в разї економічної конечности право переводити продукцийний інтерес загалу хотяй би против волї незгідних товаришів. Воно пускало би (де сего треба) паровий плуг через ниви громадян, воно подвоювало би овочі труду колективним обробленнем поля, воно виділювало би із спільної землї кавалки ґрунту, потрібні під управу вимагаючу індивідуальної пильности, і помагало би поодиноким особам в найінтензивнїйшій культурі. Ся система буде на стільки гнучка, і дасть ся так пристосувати до всїх природних, технїчних і економічних условин, що здїйснить ся досяжна система найвисшої продуктивности. Висші спілки громадили би господарскі продукти своїх членів-господарів, містили би їх по шпи-

хлїрах, розвозили би по містах і портах, віддавали би до розпорядку внутрішному консумови национальної господарки (економії), або виміною від народу до народу, з'орґанїзованого на суспільний лад, підчиняли би собі нациї еднаючим звязком господарської виміни, або усмиряли би їх посередництвом своїх духових скарбів. Повернїм із сих далечин на місце первісної продукциї і пійдїм в слїд за фантазиею бистроумного противника Льоренца Штайна, що так говорить: [34])

„Загал громадян (Markgenossen) знов стануть уважати основою істнования давних загород (Hufe), а заразом машинової господарки, а з теперішних громад витворять ся управні громади, що запровадять у себе громадські машини і т. д. — Бачимо, що той час приходить; бачимо, як в робітничих спілках звільна консолїдуеть ся в цїлість машинова основа; як побіч машинового способу господарки на нерівних частках, розвивае і ручна праця свій круг і задачу специяльної сільської господарської продукциї, а загальна культура відділяеть ся від специяльної; бачимо, як ті ґрунти, що колись в спільнім уживаню (Almende) відлогом лежали, сполучено з рівнїйшими ґрунтами поодиноких загород і так утворено громадску спільність, а то в тій цїли, щоби в будуччинї зробила ся із суб'ективної продукциї, продукциею загальною і то насамперед в роботї коло збіжа, а потім також в будівлї стаень для худоби, як се вже тепер почало ся в молочарнях і фабриках сира. Тодї побачимо, як раціональний сїльський господар стане роздумувати над границями машинової працї і над будучим способом ручної працї, як мущини і молодїж із сїл разом жваво рушати муть в поле на роботу, а повертати у вечер, як лїнивство стане неможливим через

---

[34]) Vide Льоренц фон Штайн; „Drei Fragen des Grundbesitzes“ 1883, pag. 228 і т. д.

загальне напруженне, а працьовитість задля загального признання стане подвійно славною, а при тім всім всеж таки кождий задержить свою пайку о стілько, о скілько не буде уживана машина. Віримо в таку будуччину, але ми віримо в неї в імя національної економії не з ідеальних мотивів, лиш задля сили тої власти, яку буде мати теперішний найчудовнійший робочий засіб й над сільськими робітниками, і ми бачимо, що зближаєть ся час, в якім машина сотворить і мусить сотворити на селї осередок нової орґанїзациї працї. — Сеї орґанїзациї не будемо анї описувати, анї не будем еї вимагати, бо першого ми не понимаємо, а другого не потрібуємо і т. д.“

6. Які домагання мусимо поставити до соціялїстичної сільської проґрами?

Проґрама не має бути анї учебником социялїстичної теориї, анї голим зіставленнем аґітацийних домагань. Вона не повинна містити в собі анї цілого курсу про економічний розвій, який потім власне тим самим розвоем опрокидаєть ся, як се є в ерфуртській проґрамі, анї неповинна вичисляти виключно тільки неупорядкованої безлїчи гарних і пожиточних річий, як се є у вроцлавській проґрамі. Найгірше, розумієть ся, було би наслїдувати французский взорець, нантейську проґраму, яка наперед в теоретичній части констатує, що селянин „фатально“ упадає, і що нїщо не потрафить його виратувати, а потім в практичній части домагаєть ся великого числа річий для основного ратовання селян. Така проґрама може прямо викликати докір хлопохватства. Отже проґрама не повинна загалом нїчого пророкувати, анї не може бути самим тільки вичисленнем бажань; противно, вона повинна в поєдинчій, ясній, виразній формі представити нашу ціль, сказати, хто наш приятель, а хто ворі́г, а

напослїдок сказати, чого ми хочемо, і якими средствами стараемо ся осягнути нашу цїль.[35])

Тільки в тій цїли, щоби подати предмет до критики, матери кождого поступу, і через се покликати наново до життя застояле питанне проґрами зложили ми нарис аґрарної проґрами зі специяльним узглядненнем Австриї. Вона представлена яко заява социяльно-демократичних селян, і тому умисне писана простим тоном і стилем.

Ріжниця між социялїзмом а иньшими „народними" партиями: националїзмом, антісемітизмом, клерикалїзмом і т. д.

1. Ми, хлопи социял-демократи, не бачимо остаточної причини теперішнього прикрого положення широких народних верств анї у впливі поодиноких людий, народ, релїґій, анї в полїтичних відносинах. Навпаки, ми наглядно переконали ся, що причини теперішнього прикрого стану треба шукати в економічних і суспільних відносинах, в нашім теперішнїм способі витвору і роздїлу продуктів.

Причина клясової боротьби, оправданнє социялїзму суперечностю між економічним розвоем, а почуттем права у пролетарияту.

2. Ми бачимо, що наш теперішний спосіб витвору і роздїлу майна, провадить до найяскравійших суперечностий, бачимо, що він викликує такий стан, що в найгрубший спосіб ображає почуттє права у працюючого люду, у котрого граблять овочі його працї. Ми бачимо, як одна кляса, що ріжнить ся від кляси люду своїм способом працї, життя і думання, стараєть ся утримувати люд в економічній і полїтичній залежности, і використовує його на свою власну користь, а на його фізичну і духову шкоду.

---

[35]) Що до аґітациї і орґанїзациї вказую на мої „Agrarische Fragen", pag. 136 і т. д. Гляди стор. 46—52 отсього видання.

3. Ми бачимо тепер, що результат усїх тих борб, в яких нарід кров свою проливав, щоби увільнити ся від феодального ярма, є такий, що на місце давного панованя підносить ся нове тяжке паньство, на місце повалених нові привілеї.

4. Яко рішучі противники всякого економічного і полїтичного привілею, всякого права, що не полягає на відповідних духових, або тїлесних заслугах, напружимо всю нашу силу в тім напрямі, щоби людови показати його правдивих ворогів, щоби люд зворохобити до боротьби з новою панщиною капіталу, а також, щоби зробити його здібним до опору против унаслїдованих забаганок і юнкерської жажди панованя, щоби оперти ся сполученому старому і новому феодалїзмови. **Средства: полїтична борба против капіталїзму і февдалїзму.**

5. Приватної власности на засобах продукцийних не відкидаємо остілько, оскілько вона є средством ретельної працї, пряслом (звеном) национальної продукції, оправданим национальною економією, але виступаємо против неї якнайострійше, де вона є знарядом економічного визиску, полїтичного гноблення, або де вона виступає яко причина економічного занепаду. Повне право власности до продукцийних засобів допускаємо лише в видї суспільної власности; всякий иньший рід посїдання мусить підлягати більше, або меньше рішучій громадській контролї. **Становище супротив приватної власности на продукцийних засобах. Условини єї істнования (1.). Средства до працї без капіталїстичного характеру (2.). Спосіб продукції, що не нидїв би економічно (3.).**

6. В боротьбі за нашу цїль: економічну і полїтичну волю працюючого сїльского населення, **A. Остаточна цїль**

провід завсїгди і без'условно мусить припадати партиї социяльно-демократичній.

і

Тільки власною силою, рука в руку з робітниками, зможемо осягнути свою цїль:

вільну, в своїй сути нову суспільність, оперту на рівних социяльних і полїтичних правах кождого; суспільність, що обовязувала би кождого до відповідної працї, і що забезпечувала би істнуванне кождому робітникови.

Б. Средства до сього.

А задля того:

розважну і згідливу орґанізацию цїлої народньої господарки суспільністю.

Основи до сеї переведення.

7. Особливо підносимо, що до осягнення сеї цїли будемо уживати всяких засобів, що відповідають природному почуттю права люду, а то в міру обставин. Строго леґальна дорога видаєть ся нам тут найпевнїйшою і єдино бажаною.

8. До переведення отсих засад потрібне приняте Гайнфельдської*) проґрами, як також обовязуючих ухвал з'їздів социяльно-демократичної партиї.

Виходячи із сеї точки погляду жадаємо передусїм:

I. Домагання, що дотичать усунення полїтичної і правної нерівности.

(Демократичні домагання).

a) Загального, рівного, безпосередного і тайного голосовання, пропорциї, ініцияиви, референдум і розширення об'єму дїлання парляменту, особливо що до заграничних справ і успішної контролї адмінїстрациї; коротких виборчих періодів, виборів в зимі і в днї відпочинку, розширення автономії громад і країв, загальних зборів по громадах.

---

*) Тепер Віденської.

б) Безконфесійности держави, школи і цілої адміністрациї, строгого карання насилування совісти (против впливу на вибори на селї із проповідниції), цивільних слюбів і т. д.

в) Безплатности і здемократизовання правної оборони, вибору судиїв і т. д.

г) Народного ополчення, як найскоршого скорочення часу служби військової і т. д.

д) Знесеннє мита, посередних податків, мита по селах і т. п., дальше домагання що до угоди з Уграми.

е) Знесеннє всїх привілеїв сполучених з посїданнем землї (двірських обшарів, фідеікомісів, куриї великої посїлости, пропінаций і т. д.).

ж) Перенесення права польовання і риболовлї на громади, строгого і скорого усунення шкід від дичини і обовязку повного відшкодовання. (Може практичнїйше було би виконуваннє права польовання і риболовлї більшими лїсовими округами, vide дальше — бо громади ледви до того придатні).

з) Знесення ґрунтового податку, а запровадження одного проґресивного доходового податку з minimum existentiae і т. д.

і) Домагання що до шкільних справ, справ убогих. Право приналежности і т. д.

II. Домагання, що дотичать суспільної орґанїзациї продукциї і роздїлу продуктів.

(Социялїстичні домагання). [36])

1. Постепенного розширення публичного посїдання землї через сьвідому цїли сїльську полїтику, вкладання буджетових надвишок в землю, першеньства купівлї для держави, або

[36]) Після Кавцкого цїлию социялїзму є: „Зміна напрямку в розвою права власности в напрямі до социялїзму“. — Тому можна назвати социялїстичними і менчі домагання, як вони дїлають в тім напрямку.

громад при примусових ліцитациях, своечасного викупу великої посілости. Публичну землю уживали би почасти спілки сільських робітників, почасти поодинокі винаемції, почасти державна управа на власну руку.

2. Усуспільненне лїсів, пасовиск [37]), водної сили і рівноправности всїх громадян при їх уживанню, а то під контролею знатоків. Утворення лїсових округів. Залїсення неужитків, мелїорацийної полїтики після пляну краевої культури у великім розмірі.

3. Усуспільнення гіпотеки без покривдження некапіталїстичних вірителїв, амортизальної гіпотеки з далеким реченцем, удержавнення всїх родів обезпечень.

4. Загальної, примусової заводової спілки селян на цїлком демократичній основі, з далеко ідучими правами більшости.[38])

5. Н а т і й о с н о в і: орґанізациї достави важних средств поживи велико-державним і довозовим монополем для збіжа, мяса, алькоголю. Удержавнення всїх комунїкацийних доріг, желїзниць, каналів і т. д. Перебрання цукроварень, горалень, броварів на власний заряд держави. — Уладження і підпирання публичних шпихлїрів і т. д. — Комунальних пекарень, закупу машин, тяглих коний і т. д. громадами.

6. Далекоідучої охорони робітників, заведення краевих судових палат до впорядковання відносин працї і найму, вибору тих-же на демократичній основі, установлення нормальних условин працї для поодиноких округів, строгої інспекциї і т. д.[39]).

---

[37]) Не сїножатий, як мильно домагаеть ся резолюция' ухвалена в Грацу!

[38]) Vide мої кілька разів цитовані „Agrarische Fragen", стор. 125.

[39]) Специяльні домагання, що до охорони робітників і найму заняли би за багато місця. Зрештою годжу ся зовсїм з дотичним знаменитим проектом проґрами, зладженим Кавцкім.

III. Иньші домагання

(непринципияльного характеру).

Що до сїльсько-господарського шкільництва і досьвідчальних закладів; зниженне фрахтової цїни розумною комунїкацийною полїтикою. Безплатної лїкарської помочи і т. д. — Розуміеть ся, що з нашими принціпами дали би ся злучити ще многі иньші домагання в інтересї сїльського населення; найважнїйші, здаеть ся, вже наведені.

Точка тяготи аґітациї і орґанїзациї по селах мусить лежати на громадах і спілках.

Додаток.*)

(Питанне аґітацийної і ориґінальної діяльности на селї).

Тут не подамо може вказівки до аґітациї серед сїльського населення. Подібного є вже досить, головнож згуртовано в звістнім рефератї Фолмара на бреславськім партийнім з'їздї знамениті вказівки і досьвіди. З другогож боку переЦїнюєть ся часто аж надто вплив аґітациї. Як не аґітують самі господарські відносини і наші домагання в найпростїйшій, чистій формі, то не поможуть нїчого і найхитрійші методи, незфальшована пророчистість, нїякі збори і нїякі летучі листки. Адже сказав раз бесїдник на партийнім з'їздї, що не потрібно жадної осібної аґрарної проґрами, нехай радше роздаєть ся на селї більше брошур. Алеж ті брошури мусять мати якийсь зміст! Таке перецїнюванне аґітациї, яке власне найбільше лучаєть ся між доґматиками, сьвідчить про сильну ідеольоґію.

Зовсїм певно, що поставленнє осібних домагань для сїльського населення є пекучою конечністю. Можна-б увести головні домагання до загальної проґрами партиї або зібрати у аґрарну проґраму для цїлої держави а місцевим потребам відповісти окремою місцевою проґрамою. Одностайність всїх проґрам легко задержати тим, що кажеть ся приміром в послїднім реченню кождої проґрами: задля переведення сих домагань конечне узнаннє Гайнфельдської **) (Ерфуртської)

---

*) Взятий із того-ж автора: Die agrarischen Fragen im Verhältnis zum Sozialismus, стор. 136—139.

**) Тепер Віденської.

проґрами. Саме задля рільничої господарки з єї сталим населеннєм, залежністю від даних условин природи грають такі місцеві домагання головну ролю. Що за значіннє мало би наприклад знесеннє пропінациї в Галичині задля Тирольця? З другогож боку вимагає широке розповсюдженнє колонату в полудневім Тиролю цілком осібні домагання для охорони частинних політників, що знову не доторкають галицького мужика. В Тиролю гіпотеки здебільшого части в руках самого сільського населення (служби і т. д.) а тому й дані на довгі речинці і на малі відсотки, лихварства там не знають; в Галичині, гіпотеки переважно в руках лихварів (що з рештою волїють особистий кредит, то значить там гіпотекарне обдовженнє стосунково мале), гіпотеки на короткі речинці і високо опроцентовані. Тому задля Тирольця домагання на запорядження против лихви байдужі а удержавленнє гіпотек з пошкодженнєм вірителів там би викликало напевне небезпечне обуреннє. В Галичині-ж противно. Таких припадків знайшло би ся більше.

Головна-ж вага так що до поставлення господарських домагань, як і що до орґанізациї полягає на громаді. Особливо в халупників переважають його інтереси яко громадянина, далеко його інтереси яко горожанина або навіть яко зарібника. Діяльність громади впливає на господарське істнуваннє більше нїж діяльність держави. Він інтересований, розуміє ся, державною реформою податків, але в Тиролю лучають ся випадки, що громадські додатки виносять 400% державного податку; заінтересованнє його громадською скарбовістю чотири рази сильнїйше, чим державними податками.

Сільські громади мають преважні задачі на полї шкільництва і публичного виховання, заосмотрення убогих, поліциї безпеченьства, товариств і зборів, огневої сторожі, заосмотрення

водою, поліциї здоровля, польової сторожі, плекання господарства, вони можуть безпосередно сповняти господарсько-спілкові задачі, що неможливо учинити великій міській громаді і т. д.

Громадська самоуправа зі злими законами більше вартна ніж добрі закони без неї. Надармо ждати мемо аж державна рада вирветь ся зі свого національного Delirium аби поправити наші закони про збори. Але-ж коли социяльістичний начальник громадський буде наглядати збори, то навряд чи болїти ме нас наш закон. Знесеннє закона о слугах є головним домаганнем социяльної демократиї, одначе годї дочекатись його сповнення. Але-ж переведеннє закона лежить в руках громадського начальника, котрому закон лишає більші свободи. Про спори із службового відношення рішає він в скороченім поступованню. Він занимаєть ся посередництвом у вишукуванню служби заложеннем реєстрів і т. д., він спонукує безробітних слуг до роботи, карає і т. д. (Гляди ріжні австрийські закони о слугах). Навіть про значну охорону робітників може дбати громада, не чекаючи на державний закон. Як часто бачимо в сторонах, де садять бураки, сотки словацьких подорожних робітників скуплених по вузьких, нехарних стайнях або стодолах без вікон, мущин, жінок і дїтий лежачих на прічах (лежанках), що зроблені з дощок одна поверх другої. Громада може жадати з санїтарних причин певний воздушног простору, з морально-санїтарних відділення полів, з огнево-поліцийних будовання тривалих домів, вона могла б противдїлати подорожуванню дїтий, що підлягають шкільному примусови. Коротко сказавши, енерґічна громадська рада має тисячу засобів, аби охоронити робітничих людий і досадити добре великій посїлости. Заосмотреннє убогих на селї, де забезпечення ще рідкі, мають найбільшу вартість, так само орґанїзация безплатної лїкарської помочи (на громадський кошт).

Навіть проґресивні податки не виключені нашим громадським законом.

Докладний Німець все гадає: quod non in actis non in mundo, що не висказано законом, не має значіння. Але-ж стан de facto ліпший ніж de iure. Анґлійці думають про сю річ цілком інакше. Не йде о то, вибороти социялістичний по словам закон, але о то, виконувати закон в социялістичнім дусї, або не виконувати.

Дальше треба мати на увазї, що здобуттє громад далеко лекше ніж парляменту. Нещирі демократи мають тут далеко меньше викрутів, аби заслонити свою бездїльність. Вони не можуть покликати ся на майоризованнє в парляментї то що.

В кождій громадї є сила халупників управнених до виборів в третім виборчім тїлї, що мають бороти ся з клїкою в громадї. Нижньо-австрийський мужик рідко коли буває антисемітом. Але ж коли громадські заступництва були лїберальні. він став ся ним з опозициї не ненавидючи саме жидів. Тепер громадські ради християнсько-социяльні: то ті самі люди, тільки зі зміненою мастию. Тепер звертаєть ся обуреннє против християнських социялів, і нїчого лекшого не має, як се використати. В якійсь громадї наприклад іде більша часть халупників на роботу в їх часто далекі винні городи або до пів години за далекої фабрики. Вони конечне домагають ся охоронок для дїтий, аби захистити там своїх дїтий підчас своєї неприсутности, але християнська громада їм того не дає. Ся „дрібна“ річ, охоронка для дїтий — властиво добро, здоровлє, ба й життє їхнїх дїтий — задля сих людий десять раз важнїйші ніж питаннє, чи через австро-угорський договір, горілчаний податок піднесеть ся о 2 сотики. В иньшій громадї не має здорової громадської керниці, богатші мужики мають самі добру воду то що. Ба, менї

відомі моравські громади, де халупники приневолені робити 2—3 дни даром, аби могли ужиткувати з керниць богачів! Післати людий до громадської ради, що рішать запровадити охоронку, виконати громадську керницю видаєть ся задля сих халупників конечнїйшою річю, нїж ждати на диктатуру пролетарияту, як се їм радять добродушно Кавцкі і иньші.

В богатьох громадах Чехиї і иньших країв є вже социялїстичні громадські ради, ба навіть в богатьох громадах Нижньої Австриї настрій дуже користний задля социяльно-демократичної пропаґанди.

Було-б найлїпше, як би виборчі круги вперед скликали з поодиноких громад мужів довіря аби пізнати домагання кождої громади. Із зібраних тим чином знадобів треба би предложити партийному з'їздови витяг і дати начерк социяльно-демократичної громадської полїтики.*) Тут є ще богато жадань. Головним домаганнєм було-б після моєї думки заведеннє по громадах загального права голосовання і повного збору цїлої громади (рід референдум).

Нїщо не в силї так скріпити демократичну самоуправу громад, як повне зібраннє громади.**)

Нам і не в гадцї покинути здобуттє полїтичної власти. Ми змагаємо — самопонятне дїло — до сеї цїли. Але-ж ми ще довго будемо ждати, аж дочекаємось. Громаду-ж богато лекше здобути. Коли-б социяльна демократия якимсь чином, може зручним поведеннєм виборчої боротьби використаннєм популярного якогось гасла,

---

*) Під редакциєю д-ра Гуґо, автора знаменитого твору „Муніціпальний социялїзм в Анґлїї", виходить 1. і 15. кождого місяця, „Kommunale Praxis" Zeitschrift für Kommunalpolitik und Gemeindesozialismus. Dresden, Altstadt. Коштує чвертьрічно 1 Мк. Замовляти можна через кожду книгарню і почту. (*Увага видавця*).

**) В Анґлїї parish councils є такими зібраннями.

здобула собі більшість в парляменті не запевнивши собі більшости народу по громадах, то се-б для мало меньше значіння, а нїж панування в громадах маючи в парляменті тільки слабе заступництво. Часто показало ся так би сказати погубним, коли кращу, ба й одиноку орґанїзаторську і аґітаторську силу виборчої округи вирядженo до парляменту не заступивши еї иньшим чоловіком на провінциї. Громадський радний лишаеть ся в громаді, він мае цїлком безпосередний вплив на стан своїх виборцїв а ті знову мають богато острійшу над ним контролю. Справедливо дорікають, що державна власть може придавлювати діяльність громад застановленнем еї установ. Але се нехай держава стрібуе! Лїпшої аґітациї задля нас годї й придумати. Віденъ може послужити прикладом. Нїщо не зміцнило силу Люеґера, як непотвердженне його вибору. В кінци правительство таки мусїло попустити.

Впрочім і держава залежна від громади (перенесений обем дїлання). Відданне тілько а тілько тисячів голосів при виборах більше для нас меньше значить, як здобутте одної громади. Воно може бути тілько виразом непевного незадоволення, громада-ж мае більше безпосередного впливу на виборцїв, аби еї можна нам здобути. На велику юрбу, що навгадь ідуть за другими і дають нам свої голоси при виборах, на социялїстів центра Вижнього Шлезку або на переляканих антисемітизмом віденьских біржевих жидів годї нам операти социялїстичне суспільство. Як би $2^1/_3$ мілїонів социяльдемократичних голосів в Нїмеччинї мали відповідне заступництво в громадських радах, тодї не обходили би ся так з робітничою партиею Нїмеччини. Що за підпору мали-б союзні і спілкові орґанїзациї в социялїстичних громадах! Як величню основу творили-б вони для чисто полїтичної аґітациї до парляменту! А навіть як би виборче право

парляментарне було загрожене, а право вибору до ради громадської було здобуте, його-б не сила було нарушити, аби не викликати небезпечний рух у всїх верствах народу.

Коротко сказавши не одним замахом здобудемо ми полїтичну власть. Економічна і полїтична орґанїзация мусять іти рука в руку, з низу в гору, від громад дійдемо ми до посїдання зорґанїзованої суспільної власти, до управи громади, країв, держави. Насамперед треба здобути або розширити виборче право для громади. З кождою громадою здобудемо частину демократиї, здобудемо частину социялїзму!

По 2 корон.

Від Нового року 1903 почавши буде виходити в Чернівцях під редакциєю **Льва Когута** нове періодичне народнє виданнє

„Наука і Розвага“

українсько-руська бібліотека для міщан і селян. Що дві неділї буде виходити $1-1^1/_2$ аркушів друку малої вісїмки як найріжнороднїйшого змісту. Передплата стоїть **лише 2 коронї річно.** Прихильників народньої просьвіти і всїх тих, що признають потребу видання, просимо о вказівки, поперте і пораду, а наших писателїв о надсиланнє нам вже від тепер рукописий всїлякого змісту, аби ми мали спроможність, розкласти зібрані знадоби після социяльно-педаґоґічних вимог. Кождий випуск становити буде для себе цїлість.

Хто хоче мати сю бібліотеку, нехай напише до нашої адмінїстрациї кореспонденцийну картку.

Адреси: Редакция „Науки і Розваги“ Чернівцї, вул. Приватна ч. 4. — Адмінїстрация „Науки і Розваги“ Чернівцї, вул. Кладовища (Friedhofgasse) ч. 1.

Оповістка.

Заходом акад. товариства „Молода Україна“ в Чернівцях вийшли досі ось які книжки:

1. Мик. Гоголь: „РЕВІЗОР“, комедия в пяти діях, переклав В. Сімович . . . . К. —.60
2. Г. Яблочков: „СІЛЬСЬКА УЧИТЕЛЬКА“, оповіданне, переклав А. Крушельницький . . . „ —.40
3. І. Семанюк (Марко Черемшина): „КАРБИ“, новелї із гуцульського життя . . . . . . „ —.60
4. Теодот Галіп: „ДУМКИ ТА ПІСНЇ“, поезиї . „ —.20
5. Антін Крушельницький: „СЕРЦЕ“, оповідання „ —.70
6. Леся Українка: „ВІДГУКИ“, поезиї . . . . „ 1.—
   в чудовій оправі . „ 1.75

Видання від 1—5 можна дістати тільки неоправлені.

Набувати можна всї книжки в Чернівцях тільки у д. Миколи Грабчука, вул. Кладовища ч. 1.; у Львові у обох руських книгарнях.

Цїна брошури 40 сот.